

ԿԱՐԵՆ ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ

ՀԱՎՈՒՑ ԹԱՌԻ ԳՐՉՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԸ

Հավուց թառը Հայաստանի հնագույն վանքերից է, որի հիմնադրումն այս վանքի եկեղեցական ավանդությունը կապում է սուրբ Սահակ Պարթև (348-439 թթ.) կաթողիկոսի և սուրբ Մեսրոպ Մաշտոցի (360-440 թթ.) անվան հետ: Գառնիի և Գեղարդի միջև գտնվող Գողթ գյուղի դիմաց, Ազատ գետի ձախափնյա բլուրների վրա ընկած վանական համալիրը բաղկացած է իրարից 100, 200 և անգամ 500 մետր հեռու գտնվող շորս հուշարձանախմբից, իսկ շրջակայքում եղել են երբեմնի վանքապատկան հողերը, այգիներն ու փոքր գյուղերը:

Հավուց թառը միջնադարում հռչակված է եղել այստեղ պահված «Ամենափրկիչ» անունը կրող փայտյա փորագրազարդ խաչի շնորհիվ (այժմ պահվում է Ս. Էջմիածնում), որը բյուզանդական Վասիլ կայսեր նվերն է եղել Հայոց Գագիկ Ա թագավորին (989-1017 թթ.), որն էլ այն հանձնել է Քեղի բերդի տիրոջ՝ Գևորգ իշխանին, իսկ նա սրբությունը նվիրել է Հավուց թառին և այստեղ եկեղեցի կառուցել: Հետագայում Հավուց թառի Ամենափրկիչի վայելած մեծ հռչակը պատճառ է դարձել նրա ծագման շուրջ հյուսված տարբեր ավանդապատում գրույցների (այն վերագրվել է Հովհաննես ավետարանիչին, Հայաստան բերվելը՝ VII դարում ապրած Աշոտ պատրիկին, ապա Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու որդի Վահրամ Գրիգորին և այլն) և անգամ այն համարվել է «անձեռակերտ»:

XIII-XV դարերում վանքը եղել է արդյունավոր գրչության կենտրոն, որտեղ գրված տասնյակ մատյաններ են հասել մեր օրերը: Հավուց թառը նշանավոր է եղել նաև ուշ միջնադարում: Բավական է նշել, որ XVII դարում Հավուց թառի վանահայր առաջնորդները համարվել են նաև Երևան քաղաքի առաջնորդները: Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսը (1763-1780 թթ.) «Ջամբու» աշխատության մեջ շատ մանրամասն ներկայացնում է վանքի XV-XVII դդ. ունեցած կալվածքները, որից պարզ է դառնում, որ այդ շրջանում այն իր հողային կարողություններով Հայաստանի առավել աչքի ընկնող վանքերից էր:

Ինչպես Հայոց մյուս խոշոր վանքերի, այնպես էլ Հավուց թառի պատմության սկզբնաղբյուրներն են պատմիչների երկերում պահպանված վկայությունները, տեղի եկեղեցիների պատերին կամ կոթողների ու տապանաքարերի վրա եղած վիմագիր արձանագրությունները և ձեռագիր մատյանների հիշատակարանները: Հավուց թառը տարբեր առիթներով հիշատակում են պատմիչներ Մխիթար Այրիվանեցին, Վարդան Արևելցին, Ստեփանոս Օրբելյանը (XIII դ.),

Թովմա Մեծոփեցին (XV դ.), Զաքարիա Սարկավազ Քանաքեռցին և Առաքել Գավրիթեցին (XVIII դ.), ինչպես նաև կաթողիկոս Սիմեոն Երևանցին (XVIII դ.), որի «Ջամբո» աշխատությունը գրվել է 1765-1767 թթ. և հրատարակվել 1873-ին¹ : Հավուց թառի վիճագրերը, ինչպես նաև այստեղ գրված ձեռագրերի հիշատակարանները նույնպես հարուստ փաստական նյութ են պարունակում:

Վանքի պատմության գիտական ուսումնասիրության սկիզբը կարելի է համարել Հովհաննես Շահխաթունյանցի 1842 թ. հրատարակած պատմաաշխարհագրական աշխատությունը² : Հավուց թառին բավական հանգամանորեն է անդրադարձել Ղևոնդ Ալիշանը³ : 1907 թ. վանք է այցելել Ռուսաստանի կայսերական հնագիտական ընկերության արշավախումբը (ղեկավար՝ Վ. Մ. Սիսոև), կազմել կառույցների հատակագծերը և հավաքել ու հրատարակել որոշ վիճագրեր⁴ :

Հավուց թառի մասին առավել ընդգրկուն ուսումնասիրություն է հրատարակել Գարեգին Հովսեփյանը: Աշխատության առաջին մասը նվիրված է վանքի պատմությանը և վիճագրական ու հիշատակարանային հարուստ նյութ է պարունակում, իսկ երկրորդը՝ Ամենափրկիչ խաչին և հայկական նմանատիպ հուշարձաններին⁵ : Հավուց թառի պատմության և մշակութային ժառանգության հարցերին անդրադարձել են նաև այլ հեղինակներ⁶, իսկ վերջին տարիներին վանքի, հատկապես վիճագրական ժառանգության ուսումնասիրությանը զբաղվել է հնագետ և վիճագրագետ Գագիկ Սարգսյանը⁷ :

Բարեբախտաբար վանքի մասին նախկինում հայտնի աղբյուրներին բոլորովին վերջերս (2006 թ.) ավելացել են Հավուց թառի XIV դարի կեսերի վանահայր Նաթանայել եպիսկոպոսի գրչին պատկանող ժամանակագրական տեղեկությունները, որոնք նա մուծել է 1343 թվականին իր ձեռք բերած մատյանի մեջ, որը պարունակում է XIII դարի հեղինակ Սամվել Անեցու ժամանա-

¹ Ջամբո գիրք, որ կոչի յիշատակարան արձանացուցիչ հայելի... շարագրեցեալ ի Սիմեոնէ կաթողիկոսէ Երևանցոյ, Վաղարշապատ, 1873, էջ 275-280: Աշխարհաբար՝ տե՛ս Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցի, Ջամբո (քարգմանությունը, առաջաբանը, ծանոթագրությունները Վ. Համբարձումյանի), Եր., 2003, էջ 385-392:

² Յովհ. Շահխաթունյանց, Ստորագրութիւն Կաթողիկէ էջմիածնի եւ հինգ գաւառացն Արարատայ, հ. Բ, էջմիածին, 1842, էջ 293-297:

³ Ղ. Ալիշան, Այրարատ, Վեներտիկ, 1890, էջ 354-358:

⁴ Ի՛նչ ձձձձձձձն ի՛նչ ձձձձն է՛նչ ձձձձն է՛նչ ձձձձն, 1916, թ. 38-50:

⁵ Գ. Յովսեփյան, Հատուց քառի Ամենափրկիչը եւ նոյնանման յուշարձաններ հայ արուեստի մէջ, Երուսաղէմ, 1937, վերահրատարակությունը տե՛ս Գ. Հովսեփյան, Նյութեր և ուսումնասիրություններ հայ արվեստի պատմության, հ. Բ, Եր., 1987 (այսուհետեւ՝ Հավուց քառի Ամենափրկիչը):

⁶ Հ. Նեղիզաբայան, Հավուց քառի վանքը. - «էջմիածին», 1963, Ե, էջ 25-31, Զ, 38-49, Վ. Հարությունյան, Հայկական ճարտարապետության պատմություն, Եր., 1992, էջ 243-244 և այլն:

⁷ Գ. Սարգսյան, Հատուց քառի հիմնադրման վկայագրի շուրջ. - «Լրաբեր» հաս. գիտ., 1988, N 4, էջ 65-71, նույնի, Վիճագրագիտական նորոյթներ. Հատուց քառ. - «Համդէս ամսօրեայ», 2001, էջ 230-254:

կագրությունը (Մատենադարան, ձեռ. թիվ 3681)⁸: Լինելով գրասեր մարդ, Նաթանայեն այդ ձեռագրում գրառել է Հավուրց թառի վանքի և Գառնիի պատմության իրեն հայտնի տեղեկությունները, որոնց մի մասը բացառիկ կարևորություն ունեն, քանի որ չեն հիշատակվում այլ աղբյուրներում: Նաթանայելի տեղեկությունները նաև պարզություն են մտցնում վանքի պատմության ցայտմանորոշ կամ վիճելի համարվող մի շարք հարցերում:

Օրինակ, վանքի հիմնադրման և անվան նշանակության մասին նա ժամանակագրության ՆԻԳ (423) թվականի սյունակում գրում է. «...[հայրա]պետն Սահակ եւ Մաշտոց վարդապետն հիմնարկեցին եւ անուանեցաւ Աթոռ Հայոց եւ Թառ թարգմանութեան) /// [Հաւ]ուրց թառ ան[ուան]աւ»⁹: Յավուրց նախագատմության երկրորդ մասի եղծված լինելու պատճառով չենք իմանում, թե հեղինակն ինչպես է «Հայոց թառի» (Աթոռ Հայոց և Թառ թարգմանությանց) մեկնաբանությունից հետո բացատրում նաև «Հաւուրց թառի» իմաստը: Նկատենք, որ XV դարում վանքին նվիրված չափածո երկում Մանուել եպիսկոպոս Բջնեցին նույնպես օգտագործում է «թառ թարգմանութեան» բնորոշումը՝ «Մեծդ մենաստան, Հայու թառ անուն, թառ թարգմանութեան»¹⁰:

Ղ. Ալիշանը վանքի անվան մասին գրում է. «Անձանօթ է պատճառ անունանս. ոմանց ստոյգ թուի Հաւուրց ասել՝ զի յանկագոյն է զուգորդ թառ բառի, այլ հաւանագոյն թուի Հայոց լինել»¹¹: Նկատենք, որ աղբյուրներում վանքի անվան երկու տարբերակն էլ կիրառվում է հավասարապես: Նաթանայեն ինքը, երբեմն միևնույն պարբերության մեջ օգտագործում է վանքի երկու անվանաձևն էլ, այսինքն, երկուսն էլ ճիշտ է համարում: Կարծում ենք, որ նա անվան մեջ «հաւ» բառը կիրառում է պապ, նախահայր նշանակությամբ¹², որով «Հաւուրց թառը» ստուգաբանվում է Պապոնց կամ Մեծ հայրերի՝ այսինքն Սահակի և Մեսրոպի օթեան¹³:

⁸ Կ. Մաքևոսյան, Հավուրց թառի վանքի և Ապիրատյան տոհմի պատմության նորահայտ տվյալներ. - «Բանբեր Մատենադարանի», 17, Եր., 2006, էջ 147-167, նույնի Սամվել Անեցու ժամանակագրության ձեռագրերը և նորահայտ լրացումները, Եր., 2009, էջ 129-142:

⁹ Կ. Մաքևոսյան, Սամվել Անեցու ժամանակագրության ձեռագրերը..., էջ 132 (այս և հաջորդ մեջբերումներում ընդգծումները մերն են - Կ. Մ.): Վանքի հիմնադրումը Սահակ Պարթևին և Մեսրոպ Մաշտոցին է վերագրվում նաև XIV դ. մի հիշատակարանում. «Շինեացաւ սուրբ եւ հոշակատր բազմածոյով մեծ մենար[ան]ն Հայոց Թառ ի սուրբ թարգմանչացն՝ ի Սահակ հայրապետէ Հայոց եւ ի Մեսրոպ վարդապետէ Դճ եւ ԻԳ (423) ամի ծնընդեանն Քրիստոսի, ի թագատրոսեանն Հայոց Վուսնայ[հ]իոյ, ի թագատրոսեան Հոռոմոց Արկաղէսի եւ Ոնեթիոսի, եւ ի պատրիարքութեան Յոհաննու Ոսկերեանի» (ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմեց Լ. Խաչիկյան, Եր., 1950, էջ 351):

¹⁰ Հավուրց թառի Ամենափրկիչը, էջ 92:

¹¹ Ղ. Ալիշան, Այրարատ, էջ 354:

¹² «Հաւ – նախահայր, պապ, հայր հօրն կամ մօրն... նախնիք» (Նոր բառգիրք հայկազգան լեզուի, հ. Բ, Վենետիկ, 1837, էջ 71):

¹³ Չպետք է բացառել, որ «Հավուրց թառ» տեղանունը գոյություն է ունեցել վանքի հիմնումից շատ ավելի առաջ, քանի որ թավ կանաչով ծածկված գեղատեսիլ բլուրները, որոնց

Նաթանայել Հավուցթառեցու մեկ այլ կարևոր վկայությունն վերաբերում է Հավուց թառում Քեղի բերդի Գևորգ իշխանի ձեռամբ եկեղեցու կառուցմանը: Մինչև Նաթանայելի տեղեկությունների ի հայտ գալը, Գևորգ իշխանի արարքի մասին հայտնի էր միայն Մխիթար Այրիվանեցու կարճ հաղորդումը, որը գետեղված է նրա՝ տասնամյակների պարբերականությունում կազմված ժամանակագրության 1001-1011 թթ. հատվածում: Պատմիչը նախ նշում է Անիի Գագկաշեն Ս. Գրիգորի կառուցումը, որը կատարվել է 1001 թ. (երկրաշարժից քանդվել է մի քանի տասնամյակ անց), այնուհետև Հավուց թառի եկեղեցու հիմնումը. «Շնին Սուրբն Գրիգոր աննման ի յԱնի, որ այժմ հանգուցեալ է: Շնին եւ Հաւուց թառն ի Գէորգեայ իշխանէ Քեղույ»¹⁴: Երկար ժամանակ միայն այս փոքրիկ նշումին ծանոթ պատմաբանները չեն իմացել, թե վանքի ո՞ր եկեղեցին է կառուցել Գևորգ իշխանը, կամ թե ինչ տոհմից էր նա սերում:

Այս հարցերին պատասխանել է Նաթանայելը, իր մատյանի ժամանակագրական աղյուսակի 1002 թվականի դիմաց գրելով հետևյալը. «Գէորգ իշխանաց իշխանն, որդի Հասանայ, եղբար Ապիրատին, վերջստին նորոգեց զնախագրական հռչակաւոր սուրբ ուխտն զՀաւուց թառ եւ շինեց զփառաւոր զհրաշալի Կաթողիկէն Թ (9) խորանաւ: Եւ արար զանձագին զմերձակա գեղն զԿոխթ ի Գագիկ շահանշահէ եւ Յովանիսէ եւ ետ Հաւուց թառոյ Սուրբ Կաթողիկէին հայրենիք, եւ ետ ի հայրենե(ա)ց իր զԳետոց վանսն, եւ զՀովայսն վանքագեղ եւ ժողովեց ԳՃ (300) կրանաւոր»¹⁵:

Նաթանայելը նախ ներկայացնում է Գևորգ իշխանի հորը և եղբորը, որի շնորհիվ հայտնի է դառնում Գևորգի տոհմը և պարզվում է, որ 1003 թ. Կեչառիսի վանքը կառուցողը նրա եղբայրն է Ապիրատը, որ այլուր հիշվում է նաև Գրիգոր անունով և Մագիստրոս պատվաստիճանով (չջիոթեղ Պահլավունի Գրիգոր Մագիստրոսի հետ)¹⁶: Այնուհետև նա պատմում է Գևորգի ձեռամբ վանքի պայծառացման, 9 խորանով Կաթողիկե եկեղեցու կառուցման և վանքին տված մեծարժեք նվիրատվությունների մասին: Նշվում է, որ Գևորգ իշխանը Գագիկ Ա թագավորից և նրա որդի Հովհաննես Սմբատից գնել է «գանձագին» է արել, մոտակա Կոխթ (Գողթ) գյուղը և նվիրել նորաշեն Կաթողիկե եկեղեցուն իբրև սեփականություն (հայերնիք), իսկ ի՛ր սեփականությունից («ի հայրենեաց իր») տվել է Գետոց վանքը, նաև Կոտայքի Ովա գյուղը՝ որպես «վանքագեղ», և ապահովել 300 կրոնավորների կեցությունը:

վրա կառուցվել է վանքը, կարող էին հնուց անտի կոչված լինել Հավուց թառ, իբրև հավիերի բնակատեղ: Հիշենք, որ դա Առչակունյաց բագավորական ամրոցի՝ Գառնիի մեծակա մի վայր է, որտեղից հավանորեն անցել է դեպի արժունական որսատեղեր տանող հանապարհը: Խոսքովի անտառի հիմնումն այդ կողմերում այս ենթադրության օգտին է խոսում:

¹⁴ Մխիթարայ Այրիվանեցույ Պատմութիւն Հայոց, Մոսկվա, 1860, էջ 57:

¹⁵ Կ. Մաթևոսյան, Սամվել Անեցու ժամանակագրության ձեռագրերը..., էջ 133:

¹⁶ Այս մասին տես Կ. Մաթևոսյան, Գրիգոր Ապիրատ Մագիստրոսը եւ նրա տոհմը 11-րդ դարում. - «Բանբեր Մատենադարանի», թիվ 18, եր., 2008, էջ 67-93, նույնի՝ Անի-Շիրակի պատմության էջեր, եր., 2010, էջ 101-137:

Այսպիսով XI դարի հենց սկզբին Հավուրց թառը ծաղկում է ապրել, ունենալով հզոր հովանավոր, հանձին Հասանի որդի Գևորգ իշխանի, որը ոչ շատ հեռու գտնվող Քեղի բերդի տերն էր: Իսկ Գևորգի եղբայրը, որն իր կենդանության շրջանի աղբյուրներում կոչվում է Գրիգոր Մագիստրոս, իսկ ավելի ուշ ապրած պատմիչների երկերում՝ Ապիրատ, հորջորջվում էր Հայոց մեծ իշխան՝ ինչպես Մատթեոս Ուռհայեցին է գրում՝ «Ապիրատ ոմն, որ էր մեծ իշխան Հայոց, որդի Հասանայ»¹⁷:

Հավուրց թառի վանքը եղել է միջնադարյան Հայաստանի գրավոր մշակույթի և գրչության նշանավոր կենտրոններից մեկը, ծաղկում ապրել նաև XIII դարի սկզբներին, երբ Կիրակոս Գանձակեցու վկայությամբ, եղիա վանահայրը՝ «... գեղեցիկ կարգաւորեաց զպաշտօն վանից իւրոց, որպէս թէ ամենեցունց ընդ մի բերան հնչէլ՝ եթէ բարձր և կամ ցած, և ո՛չ հարստահարել ընկեր՝ զընկեր»¹⁸:

Հավուրց թառում գրվել ու նաև պահվել են բազմաթիվ արժեքավոր մատյաններ: Հայերեն հնագույն ամբողջական Ավետարաններից մեկը՝ նշանավոր «Վեհամոր Ավետարանը» (Մատենադարան, ձեռ. թիվ. 10668)¹⁹, որը ենթադրաբար VII դարի մատյան է, մինչև 1294 թվականը պահվել է Հավուրց թառում: Այդ թվականին այն «ի գաւառեն Գառնու, ի վանացն Հաւու թառու» գնել է Ամենավագ անունով մեկը²⁰:

Հավուրց թառի գրչատանն ստեղծված մատյանների հիշատակարանները վանքի պատմությանն ու միաբաններին վերաբերող բազմաթիվ հետաքրքրական տվյալներ են պարունակում, որոնք զուգադրվելով վիճաբար արձանագրությունների տեղեկություններին, թույլ են տալիս վերականգնել առանձին ժամանակահատվածների պատկերը:

Հավուրց թառում գրված մեզ հայտնի առաջին ձեռագիրը պատկանում է XIII դարի ամենանշանավոր հայ գրիչ-մանրանկարիչներից մեկին՝ Իգնատիոսին: 1214 թվականին գրված այդ Ավետարանը (Վենետիկի Մխիթարյանների մատենադարան, ձեռ. թիվ 134) Իգնատիոսից պահպանված առաջին մատյանն է: Հետագայում նա արդյունավետ գրչական գործունեություն է ծավալել Անիի շրջանում և մասնավորապես Հռոմոսի վանքում²¹:

¹⁷ Մաթթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն (աշխարհաբար քարգմանությունը և ծանոթագրությունները Հ. Բարթիկյանի), Եր., 1991, էջ 16 (այսուհետև՝ Մաթթեոս Ուռհայեցի):

¹⁸ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, աշխատասիրությամբ Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Եր., 1961, էջ 172: Պատմիչի խոսքերը վերաբերում են վանքում երգեցողության կարգավորմանը:

¹⁹ Ա. Մաթթեոսյան, Վեհափառական երկու Ավետարան. - «Էջմիածին», 1994, Թ-Ժ, 32-33: Մատյանը 1975-ին Մատենադարանին է նվիրել Վազգեն Ա. կաթողիկոսը, իսկ «Վեհամոր Ավետարան» է կոչվել նրա մոր՝ Սիրանուշ Պալեյանի հիշատակին: Այդ Ավետարանի վրա են երդվում ՀՀ նախագահները:

²⁰ ԺԳ դարի հիշատակարաններ, էջ 741: Ձեռագիրը 15-րդում պահվել է Մաթենցաց վանքում, 16-րդում՝ Արցախի Գարդման գավառի Մեծ Բանանց գյուղում, «Մեծ Աւետարան» մականունով, որ ստացել էր հնության համար:

²¹ Իգնատիոսից մեզ հասած ձեռագրերից երեքը և մի պատառիկ պահվում են Մատենադարանում (թիվ 1519, 6202, 9649, պատառիկ՝ 928), երկու ձեռագիր՝ Ամերիկայի Միացյալ

Ձեռագրի նկարագրագրումն ամբողջական չէ. պահպանվել են միայն Մարկոսի և Հովհաննեսի Ավետարանների անվանաթերթերը, լուսանցագրագրեր ու զարդագրեր, որոնց քննությունը, սակայն, Բ. Մարգրիսյանին դրդել է գրելու՝ «...ահներե կը տեսնուի ծաղկողի թե՛ ճարտար արուեստը եւ թե՛ նուրբ ճաշակը միանգամայն»²²:

Հովհաննեսի Ավետարանի վերջում գետեղված է ձեռագրի գլխավոր հիշատակարանը՝ գրված Իգնատիոսի ձեռքով, ստացողներ՝ Հավուց թառի միաբաններ Թադեոս և Հայրապետ եղբայրների անունից, ուր ասվում է. «Տուաք գրել եւ նկարել Իգնատիոս գրչի ոսկուով եւ երանգ երանգ խառնուածով զարդարեալ, ի վանքս որ կոչի Հաւու թառ, ընդ հովանեաւ Սուրբ Կաթողիկէիս եւ մեծահոռչակ սուրբ նշանիս՝ Ամենափրկիչ կոչեցեալ, յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս՝ հեզի եւ ամենաբարեոյ Պաւղոս վարդապետի»²³: Հիշատակարանում այնուհետև նշվում է տեղի աշխարհիկ իշխանավորը՝ Իվանե Զաքարյանը («ի տերութեան տեղուոյս Իւանէի») և ժամանակի կաթողիկոսը՝ Հովհաննես Զ Սսեցին (1203-1221): Ստացողներն Ավետարանն ընծայել են Հավուց թառի վանքին:

Հավուց թառի պատմության համար արժեքավոր է հատկապես վանքի միաբանների հիշատակությունը: Ստացողները խնդրում են հիշել. «զփակակալ սուրբ ուխտիս՝ զՅակովբ ընտրեալ քահանայ, եւ զՄարկոս ամենագովելի նպաստաւորն մեր...», եւ զԵղիայ սրբասէր քահանայ եւ զԳեորգ եւ զՎարդիկ ծերունի կրանաւոր», գրիչ Իգնատիոսն էլ հիշատակարանի իր հատվածում խնդրում է հիշել՝ «զԵղիայ վարդապետն եւ զՄիթար վարդապետն նաև զՆերսես պատանի՝ աշակերտ Թադեոսի»²⁴: Իսկ մի առանձին էջի վրա, կարճ հիշատակագրությունում նշված է. «Զաստուածապատիւ եւ զմեծայնուն զվարդապետն Եղիա չիշեսջիբ ի սուրբ յաղալթս ձեր, աղաչեմ»²⁵, որը կարող է վերաբերել վանքի XIII դարի վերը նշված վանահայր, Լոռիի և Անիի եկեղեցական ժողովների մասնակից Եղիային: Կարելի է ենթադրել, որ Եղիան այդ ժամանակ թեև ողջ էր, սակայն վանահայրը վերևում նշված Պողոս վարդապետն էր: Եղիան և Պողոսը միասին հիշատակվում են նաև ավելի վաղ գրված մի անթվական արձանագրության մեջ, որը նվիրված է Կաթողիկե եկեղեցու փակակալ Հովհաննեսի գերեզմանի վրա խաչքարի կանգնեցմանը: Մեկ այլ անթվական արձանա-

Նահանգներում (Զիկագոյի համալսարանի գրադարան, Վ. Սիմոնյանի մասնավոր հավաքածու), մեկական ձեռագիր՝ Վենետիկի Մխիթարյանների մատենադարանում (թիվ 134) և Նոր Զոտայի Ամենափրկիչ վանքում (թիվ 36): Իգնատիոսի գրչական ու մանրանկարչական ժառանգությանն անդրադարձել ու այն բարձր են գնահատել Գ. Հովսեփյանը, Հ. Քյուրայանը, Ա. Երեմյանը, Ս. Տեր-Ներսեսյանը եւ ուրիշներ:

²² Բ. Մարգրիսեան, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, Բ. Ա. Վենետիկ, 1914, էջ 591: Վ. Ալիշանը մատչյանը կոչում է «յոյժ գեղեցկագիր» (Ալիշան, Շիրակ, Վենետիկ, 1881, էջ 27):

²³ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, կազմեց Ա. Մաթևոսյան, Եր., 1984, էջ 83:

²⁴ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 84:

²⁵ Նույն տեղում:

գրութչան մեջ նշված Մխիթար վարդապետը հավանաբար նույնն է այս հիշատակարանի նույնանուն վարդապետի հետ²⁶:

1214 թ. հիշատակարանի վերջին տողից պարզվում է, որ մինչ այդ ձեռագիրը, Իգնատիոսը գրել, նկարագարող է մեկ այլ Ավետարան, որը գրվել է ոսկե կազմի մեջ և պահվել է Հոռոմոսի վանքում: Հնարավոր է, որ այդ մատյանի վաչելած հռչակի շնորհիվ է Իգնատիոսը շուտով Հավուց թառից տեղափոխվել Հոռոմոսի վանք, քանի որ նրա հաջորդ թվակիր Ավետարանը գրվել է այնտեղ 1232 թ., Ջաքարչանների քեռորդի պարոն Խոռասի պատվերով (Մատենադարան, ձեռ. թիվ. 1519):

Սույն ձեռագրի՝ Հավուց թառին նվիրաբերման մասին վանքի, այսպես կոչված «բլրի» եկեղեցու հյուսիսային պատին հատուկ արձանագրություն է գրվել, ուր նշվում է, որ եղբայրները դրա դիմաց ստացել են տարեկան 2 ժամ պատարագ²⁷: Հետաքրքրական է նաև, որ ձեռագիրը Հավուց թառում է մնացել բավական երկար ժամանակ և 1618 թ. այստեղ նորոգվել է առաջնորդ Համագասպ եպիսկոպոսի հոգաձուլյամբ:

Հավուց թառից ծագող հաջորդ մատյանը Ավետարան է, գրված 1236 թ. (Մատենադարան, ձեռ. թիվ 4160) աշխարհական Սիմէոն և ձեռնադրութչամբ Պետրոս անվանված քահանայի ձեռամբ. «Ի վանս Հաւուց թառ ր]նդ հովանեա Սուրբ Կարապետիս Յովանու»²⁸: Հավուց թառում Ս. Կարապետի անունով մատուռ է կառուցվել 1213 թ., որի վերաբերյալ պահպանված արձանագրութչան մեջ նշվում է, որ երեք աշակերտ այն կառուցել են իրենց երկու ուսուցիչների համար. «ԹՎ ՈԿԲ (1213) Շնորհին Ա(ստուծո)յ, մեք՝ նուսստ աշակերտք Սիթա եւ Սիմաւոնի՝ Սոսթանէս եւ Մաթէոս եւ Գրիգորէս, շինեցաք զս(ուր)բ Կարապետս ի վերայ շիրմացս սոցա եւ առաջնորդք ս(ուր)բ ուխտիս սահմանեցին Բ (2) ճրագալոյցն վ(ա)ս(ն) հոգոց նոցա եւ այլ ննջեցելոց որ յայսր հանգստարանի»²⁹:

Ձեռագրի գլխավոր հիշատակարանը տեղեկություններ է պարունակում Պետրոս գրչի ազգականների մասին, նշվում են ծնողները՝ «զՅովանէս եւ զՆրջիս», հորեղբայրները՝ Վարդան և Գրիգորես վարդապետներ, քույրերը՝ Շարագար և Արևտիկին: Հիշատակարանում նշվում են նաև գրչի մտերիմները՝ Խոցադեղը, Արքան, Սարգիսը, Հզարդեղը:

Տեղեկությունների երկրորդ խումբը կարևոր է վանքի պատմութչան համար: Նշվում է, որ այդ թվականին մահացել է վանահայր Հովհաննեսը, որը մեկնել էր «առ մեծ եպիսկոպոսն տէր Գրիգոր»: Դրանից հետո նոր վանահայր

²⁶ Հավուց թառի Ամենափրկիչը, էջ 22, 24:

²⁷ «Կաման Աստուծոյ, մեք նուսստ քահանայք Թադէոս եւ Հայրապետ ստացաք Աւետարան զարդարեալ ոսկով եւ արծաթով ի մեռ արդեանց եւ տուաք ի ս(ուր)բ ուխտս եւ այլ արդիւնք եւ սպասաւորք ետուն Բ (2) ար ժամ մեզ ամի-ամի, կատարիչքն արհմին ի Տ(եառն)է» (Հավուց թառի Ամենափրկիչը, էջ 22):

²⁸ Հայտենի ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 191:

²⁹ Հավուց թառի Ամենափրկիչը, էջ 23-24:

է նշանակվել նույն Գրիգոր եպիսկոպոսի եղբորորդին՝ Գէորգը. «Նստաւ յաթոռ ընտրեալ եւ պատուական սուրբ քահանայն Գէորգ...»: Առանձին էջում գրված մեկ այլ հիշատակարան տեղեկացնում է այդ թվականին սկսված մոնղոլական արշավանքի, Լոռէ և Սուրբ Մարի բերդաքաղաքների գրավման մասին³⁰:

Հնարավոր է, որ այստեղ նշված Գևորգ վանահորն է պատկանում բլրի եկեղեցու հյուսիսային պատի անթվական նվիրատվական արձանագրություններից մեկը³¹: Իսկ թե ո՞վ է Գրիգոր «մեծ եպիսկոպոսը», կարելի է միայն ենթադրել: Հնարավոր է, որ նա Այրարատյան նահանգի եպիսկոպոսն է, որի մասին 1267 թ. մի հիշատակարանում ասվում է «սուրբ ծերունին աստուածապատուեալ արհիեպիսկոպոսն տէր Գրիգոր, որ ունէր վերատեսչութիւն... Այրարատեան նահանգին, ներկայան ունելով զամուրն Բջնի...»³²: Թվում է, որ այս նույն Գրիգորի անունն է տրվում բլրի եկեղեցու սալահատակմանը վերաբերող արձանագրության մեջ³³:

1246 թ. Հավուց թառը հիշվում է Հայաստանի գլխավոր վանքերի թվում («գլխաւոր վանորայքն»), որտեղ այցելել է Կոստանդին Ա Բարձրբերդցի (1221-1267) կաթողիկոսի շրջաբերականը բերած Վարդան Արևելցին³⁴:

Հավուց թառից հայտնի մյուս ձեռագիրն Ավետարան է, գրված 1297 թ. Գրիգոր գրչի ձեռամբ (Մատենագարան, ձեռ. թիվ 2838): Գլխավոր հիշատակարանը սկսվում է Հայոց աշխարհիկ ու հոգևոր տերերի, և աշխարհակալ Ղազան խանի հիշատակությամբ, ապա հասնում տեղական իշխանավորներին՝ «... ի մերոյ նահանկի տէրութեան խոշաքին եւ Զաքարիայի՝ որդոյ նորին, եւ ի տէրութեան մերոյ սուրբ ուխտիս Հայոց թառոյ՝ պարոն Բեսութային եւ խոյանձային»³⁵: Բեսութայ, որդի պարոն Ամիրբեկի, թոռ Սահմադինի հիշվում է 1295 թ., թեթևացրել է Օշականի հարկերը³⁶: Իսկ խոյանձա կամ խուանդ անունով այդ շրջանի հայտնի իշխանուհին Իվանե Զաքարյանի որդի ավազի թոռն էր:

Գրչության վայրը հիշատակվում է հետևյալ կերպ. «Ի հռչակաւոր եւ յաստուածաբնակ ուխտիս Հայուց թառ յորջորջելոյ, ընդ հովանեաւ Կաթողիկէ եկեղեցւոյ Սուրբ Սիոնի եւ աստուածընկալ սուրբ Ամենափրկչիս», որից հետո

³⁰ «Գոյժ աղաղակի յոյժ լուաք յայսմ ամի, որ է ՈՁԵ (1236) յամսեանն յարաց ժ (10) յատուր կիրակեի, եթէ գհաղաքաբեդն գհատէ, գՍուրբ Մարի առին անատէն այլասէոք՝ գաւրք Տարարին...» (նույն տեղում):

³¹ «Շնորհին Ա(ստուծոյ) Գորգ՝ հայրն եկեղ(եցոյ)ս ետու զիմ այգին ի ս(ուր)բ ուխտս...» (Հավուց թառի Ամենափրկիչը, էջ 24):

³² Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 350:

³³ «Շնորամն Ա(ստուծոյ), ես Մխիթար քահանայ վարդապետ, հրամանաւ Տ(է)ր Գրիգորիս, սալեցի գեկեղեցիս...» (Գ. Մարգարյան, Վիմագրագիտական..., էջ 233):

³⁴ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, աշխատասիրությամբ Կ. Մելիք Օհանջանյանի, Եր., 1961, էջ 310:

³⁵ Նույն տեղում:

³⁶ Ղ. Ալիշան, Այրարատ, Վեներտիկ, 1890, էջ 190:

նշանավոր սրբութիան վերաբերյալ ավելացվում է «ի ձեռն սորա բազում սքանչելիք եւ պէս-պէս բժշկութիւնք կատարին»: Այստեղ առաջին անգամ Կաթողիկէն կոչվում է նաև Սուրբ Սիոն անունով: Գրիչը հիշատակարանում նշում է իր ուսուցչին և ծնողներին. «ես մեղաւոր Գրիգոր գրիչ աղաչէմ յիշել... զիս եւ ծնաւդսն իմ, զԱբրահամ ուսուցիչն իմ եւ զՄխիթարիչ հայր իմ եւ զՄամախաթուն մայր իմ»: Հիշատակում է նաև վանքի միաբան, իր հոգևոր եղբորը՝ «գեւաբոյս քահանայ» Մխիթարին, «որ աւգնական եղեւ ի գործ սուրբ Աւետարանիս»: Ձեռագրի ստացողներն են Մահեանի և Տաքտիկնոջ որդի Քուրդը և նրա կինը՝ Ասլերը³⁷: Ձեռագիրը թեև հարդարված է միայն անվանաթերթերով ու լուսանցազարդերով, բայց դրանք վկայում են ծաղկողի վարպետութիան մասին:

1298-ին Հաւուրց թառում «ի մեծ մենաստանիս Հայոց թառ, ընդ հովանեաւ սուրբ Ամենափրկչիս» Սաղմոսարան և Աղոթամատուց է ընդօրինակել նույն Գրիգոր գրիչը Այրիվանքի Սարգիս քահանայի խնդրանքով (Մատենադարան, ձեռ. թիվ 6473): Հիշատակարանի վերջում կրկին հիշում է Մխիթարին՝ «գհոգևոր եղբայր մեր զՄխիթար նորընծա քահանայ»³⁸:

Սանահինում գրված մի Ավետարան (Մատենադարան, ձեռ. թիվ. 4435) 1424 թվականին ստացել է Հավուրց թառից Մատթեոս քահանան՝ «...սրբասէր քահանայս Մատթէոս՝ յԱրարատեան գաւառէ, սնընդեամբ ի բարձրագիտակ, յականաւոր եւ ի գերահռչակ սուրբ ուխտէն Հայոց թառոյ»: Հիշատակարանում նշվում են նրա հայրը՝ Ռատը և եղբայրը՝ Մելքիսեդեկը, սրա որդին՝ Ումեկը՝ «զվայելող սուրբ Աւետարանիս», որի անունից հետո ավելացված են նրա շրջապատի մարդկանց ու հավանաբար նաև Հավուրց թառի միաբաններից ու մանց անունները՝ «ընդ նոսին եւ զսնընդակից զըստ հոգւոյ հարազատք նորին՝ զսրբասէր քահանայսն զպարոն-տէր Յովանէս, եւ զմեծ Յովանէս, և զտէր Սարգիս, եւ զԳրիգոր եւ զայլ միաբանեալսն սիրով ընդ նմա... այլ եւ զճիռն աւրհնութեան, զիշխանն իշխանաց զպարոն Չալապի...»³⁹:

Իգնատիոս գրչի ընդօրինակած և ծաղկած մի Ավետարան (նոր Ձուղա, ձեռ. թիվ 36), որն ստացողները 1236 թ. նվիրել էին Խժկոնքի վանքին, 1321 թ. ձեռք է բերել գառնեցի Կարապետը «որդի Տիրատրոյ ի շահաստան դղեկէս Գառնոյ» և կնոջ՝ Եսուականի հետ ընծայել Հավուրց թառում իրենց կառուցած Ս. Կարապետ եկեղեցուն. «...վերստին ստացող եղաք սրբոյ Աւետարանիս ի հալալ արգեանց մերոց ես եւ կենակից իմ էսուկանս եւ ընծայեցաք ի սուրբ մենաստանս Հայոց թառի մեր նորաշէն եկեղեցին ի Սուրբ Կարապետն մեր սրտի յաւժարութեամբ ի վայելչություն եւ ի պայծառութիւն սրբոյ տաճա-

³⁷ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 796-797:

³⁸ Նույն տեղում, էջ 828-829:

³⁹ ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ (կազմող՝ Լ. Խաչիկյան), մասն Ա, Եր., 1955, էջ 315-316:

րիս»⁴⁰: Հիշատակարանում նշվում է վանահայր Հովհաննեսը («ի յառաջնորդութիւն սրբոյ ուխտիս Հայոց Թառոյ, տէր Յովանիսի»):

XIV դարի կեսերին Հավուց թառի գրասեր վանահայրն էր Նաթանայել եպիսկոպոսը: Վերջինիս անունն առաջին անգամ հրատարակել է Գ. Հովսեփյանն իր վերոնշյալ աշխատության մեջ, վկայակոչելով եպիսկոպոսի հիշատակագրությունը XIX դարում Սեբաստիայի Ս. Նշան վանքում պահված, ժամանակին Հավուց թառին պատկանած մի ժամագրքում: «Աստանաւր յիշեցէք ի սուրբ եւ ի մաքրափայլ յաղաւթս ձեր՝ զիս՝ զմեղապարտ, զնուաստ եւ զհողոյ հաւասար Նաթանայել եպիսկոպոս եւ առաջնորդ սուրբ եւ հռչակաւոր մեծ մենարանիս Հայոց թառայ...»⁴¹: Դրանից հետո նա գրում է. «Նաթանայել եպիսկոպոսն ապրում է ԺԴ դարի երկրորդ կեսում կամ, որ ավելի հավանական է, ԺԵ-ի վերջերում, որովհետեւ այդ ժամանակների համար միայն տեղեկություն չունինք վանքի մասին»⁴²: Սակայն, Նաթանայել եպիսկոպոսին պատկանած ձեռագրում, նրա ձեռքով գրած 1343 թ. հիշատակարանի շնորհիվ, պարզ է, որ նա ապրել է XIV դարում և առաջնորդ եղել դարակեսին: Բայց Սեբաստիայի ձեռագրի հիշատակարանը կարևոր է նաև այն առումով, որ այնտեղ եպիսկոպոսն իր անունը գրել է ամբողջովին, մինչդեռ նախորդ հիշատակարանում, ինչպես նաև Հավուց թառի երկու արձանագրություններում կրճատ՝ «Նաթ»:⁴³ Ինքնագիր հիշատակարանում նշված է «Ես նուաստ Նաթ եպ Հայոց թառոյ...»⁴³: Իսկ արձանագրություններում նրա անվան կրճատ գրված լինելը պատճառ է դարձել թյուրըմբռնման: Մասնավորապես, դրանք հրատարակած Գ. Հովսեփյանը, որը արձանագրությունների մեջ հիշատակված անձանց միջոցով միանգամայն ճիշտ է որոշում գրության ժամանակը՝ XIV դարի կեսեր, այդ անունը կարդացել է «Աթն», և գրում է. «Երկու արձանագրություններն էլ ժամանակակից են իրար, նույն գրչի ձեռքով, նույն Աթանասի առաջնորդության ժամանակ»⁴⁴: Այն, որ արձանագրություններում «Աթանաս» անուն չի կարող լինել, երևում է այն բանից, որ երկու դեպքում էլ անվան առաջին երկու տառերը «նԱ» (կամ «Ան») գրված են կցագիր, որին հաջորդում է «թ»-ն: Այսինքն, համառոտագրությունը «Աթն» կարդալու համար պետք է կցագրի մի տառը գրել «թ»-ից առաջ, մյուսը՝ հետո: Այդպիսի բան կցագրության մեջ չի կիրառվում: Հավուց թառի վիճագիր գրիչն ընդամենը գրել է Նաթանայելի կրճատ անունը՝ «նԱթ»⁴⁵:

⁴⁰ Յուզակ հայերէն ձեռագրաց նոր Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքի, Բ. Ա. կազմ. *Սմբատ Տէր-Աւետիսեան*, Վիեննա, 1970, էջ 151:

⁴¹ Հավուց թառի Ամենափրկիչը, էջ 24-25, հմմտ. Յուզակ հայերէն ձեռագրաց Ս. Նշան վանուց ի Սեբաստիա, էջ 102:

⁴² Հավուց թառի Ամենափրկիչը, էջ 25:

⁴³ Կ. Մաթևոսյան, Սամվել Անեցու ժամանակագրության ձեռագրերը..., էջ 131:

⁴⁴ Հավուց թառի Ամենափրկիչը, էջ 31:

⁴⁵ Հավուց թառի Ամենափրկիչը, էջ 30:

Նաթանայելն իր ձեռք բերած մատյանի թերթերին մի շարք հիշատակագրություններ է թողել, ըստ որոնց, 1343 թ., հալածանքների պատճառով ապաստանել է Անիի մերձակա Մաղաբերդում, իր բարեկամ պարոն Ամիրզայի ընտանիքում: Հիշվում են նաև Զաքարյան Շահնազ Գ-ն ու նրա եղբայր Շրվանշահը, ինչպես նաև «պարոն Քամարը», որոնց անուններին հանդիպում ենք նաև վերը հիշատակված՝ վանահոր անունը «ՆԱԹ» ձևով պարունակող արձանագրություններից մեկում: Սամվել Անեցու ժամանակագրության մեջ հավելումները նաթանայելը կատարել է Հավուրց թառ վերադառնալուց հետո, դատելով դրանցում եղած որոշ արտահայտություններից («յառ որ մերն կայ», «ի Հայոց թառոյ, ի յաստ») և Ամենափրկչի հիշատակությունից:

1423 թ. Սարգիս և Դավիթ քահանաները Այրիվանքում և Գառնիում գրված մի Մաշտոց են նվիրել «ի սուրբ ուխտն Հաւուրց թառ, ի դուռն Սուրբ Կաթողիկէին եւ Սուրբ Աստուածածնիս, եւ Սուրբ Յարութեան, եւ ամենազօր Սուրբ Ամենափրկչին»: Հիշատակարանում գրիչը նշում է. «Սարգիս ծերունի եւ պատուական քահանայն ի սուրբ ուխտէս Հաւուրց թառ՝ զթուղտն պատրաստեաց եւ ես՝ անյիշելի Դավիթ գրեցի գիրքս...»⁴⁶: Որպես վանքի վանահայր հիշվում է Զաքարիան, որ հետո բավական ահտիվ դերակատարություն ունեցավ 1441 թ. էջմիածնում, նախ Կիրակոս Վիրապեցու կաթողիկոսական ընտրության, ապա և 1443-ին նրա աթոռանկության գործերում:

1458 թվականին գրիչ Ստեփանոս կրոնավորը Հավուրց թառում Հովհաննես կրոնավորի պատվերով ընդօրինակել է Շարակնոց (երուսաղեմ, ձեռ. թիվ 1635): Մատյանը ծաղկել են գրիչը և Գրիգոր աբեղան: Խազագրված ձեռագրի բնագրի ստուգվածության մասին գրիչը նշում է. «Խլկեցի աւրինակաւ բանի եւ եղանակաւ ստուգեալ»: Հիշատակարանում տպավորիչ է վանքի սրբությունների թվարկումը՝ «Գրեցաւ... ի գերահռչակ ուխտս, որ կոչի Հայոց թառ, ընդ հովանեաւ սուրբ Ամենափրկչի եւ երկնանման սուրբ խորանաց եւ հրաշափառ սուրբ Կաթողիկէիս եւ լուսոյ մար սուրբ Աստուածածնի, եւ սուրբ Աջոյս Թաղէոսի Առաքելոյ եւ Սուրբ Յակոբ նշանին եւ այլ համարէն սրբոցս որ աստ հաւաքեալ կան»⁴⁷: Գրիչն այստեղ նախ նշում է վանքի գլխավոր սրբությունը՝ Ամենափրկիչը, այնուհետև ակնարկում է, որ նշելու է եկեղեցիները (երկնանման սուրբ խորանները) և թվարկում Կաթողիկէն ու Ս. Աստվածածինը, որից

⁴⁶ Գ. Մրուանձտեանց, Թորոս Աղբար, հ. Ա, Կ. Պոլիս, 1879, էջ 233, հ. Բ, Կ. Պոլիս, 1884, էջ 338: Նույն հիշատակարանը եղել է Տիվրիկի Ս. Լուսավորիչ վանքում պահվող Մաշտոցում և արտագրված մեկ այլ Մաշտոցում, որը պահվել է Խարբերդում, այդ պատճառով տեղ է գտել «Թորոս Աղբարի» զույգ հատորներում: Հմմտ. Ժե դարի ..., մասն Ա, էջ 303:

⁴⁷ Ժե դարի ..., մասն Բ, եր., 1958, էջ 99: Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, կազմեց Նորայր եպս. Պողաբեան, հ. Ե, Երուսաղեմ, 1971, էջ 450: Ձեռագրի առաջին մասը ստացողը պատվիրել է 1424 թ. Հերմոնի վանքում: Մատյանը Երուսաղեմ է հասել 1616 թ.: Ձեռագրի այժմյան պահպանվածության մասին Ն. Պողարյանը գրում է «հանգամանօք ողբալի»:

հետո կրկին նշում է մյուս սրբությունները՝ Թադեոս առաքյալի Աջը և Սուրբ Հակոբ խաչը:

1464 թ. նույն Ստեփանոս գրիչը Դանիել վարդապետի համար ընդօրինակել է Ճաշոց (Մատենադարան, ձեռ. թիվ 3759): Հիշատակարանի սկզբում շատ կարևոր տեղեկություն է հայտնում այս վարդապետի հոգածությունը Կաթողիկե եկեղեցու նորոգման ու սալահատակման մասին. «սուրբ վարդապետի Դանիել եկն ի սուրբ ուխտս Հայոց թառ եւ միաբան եղեւ սուրբ Ամենափրկչիս եւ այլ սրբութեանցս: Եւ մեծաւ յուսով և փափաքմամբ սիրով ձեռն էարկ զսուրբ եւ երկնանման եւ փառաւոր Կաթողիկէ եկեղեցիս եւ վերստին կրկին զարդարեաց եւ սալեց եւ նորոգեց...»⁴⁸: Այնուհետև Ստեփանոսը նշում է, որ ինքը և Դանիելը մանուկ հասակում աշակերտել են նույն վարպետին՝ «որ եւ մի վարպետի աշակերտեալ էինք ի տղայութենէ հասակից»: Այս նույն վարդապետը 1474 թ. Աղջոց վանքում պատվիրել ու ստացել է մի Ավետարան, որի հիշատակարանում կոչվում է «Դանիել վարդապետ Սեւանեցի»⁴⁹:

Շատ կարևոր են Ստեփանոսի հիշատակարանի տեղեկությունները վանքի միաբանների մասին, որոնք ներկայացվում են երկու խմբով՝ ավագներ, որոնց թվում է նաև մեր գրիչը՝ «Յիշեսջիք ի սուրբ յաղաւթս ձեր... զմիեղէն սուրբ եղբարքս՝ զմիաբանքս սուրբ Ամենափրկչիս՝ զտէր Սարգիս փակակալ, զտէր Յակոբ, զտէր Մաթէոս», և կրտսերներ, որոնց գրիչը կոչում է «զսիրասնունդ որդիքս մեր եւ հոգելից աշակերտքս՝ կուսակրան սուրբ քահանայքս», ապա անվանապես թվարկում. «զկազմաւղ սորա զտէր Յովանէս, եւ զտէր Յեհաննէս..., զտէր Անդոն, զտէր Աւետիք, զտէր Դաւիթ, զտէր Ղազար, զտէր Ղուկաս, զտէր Մանուէլ, զտէր Աբրահամ եւ զամենայն առհասարակ՝ զմեծ և զփոքր...»: Հիշատակարանի վերջում առանց անունը տալու նշում է մահացած հորը, որը ձեռագրի համար թուղթ է կոկել, և մորը՝ էմինին:

1471 թ. Ստեփանոս գրիչը մի Ավետարան է ընդօրինակել «ի սուրբ ուխտս Հայոց թառ սուրբ Ամենափրկչիս, որ է պատկեր Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի» (Մատենադարան, ձեռ. թիվ 215): Հիշատակարաններից մեկում իրեն կոչում է «ծերացեալ մահաբասի զՍտեփանոս»: Առանձին հիշատակարանում խնդրում է հիշել իր որդի և աշակերտ Հովհաննեսին, որ նաև ձեռագրի նկարագրողն ու կազմողն էր՝ «Զմեղապարտ գրիչս՝ զՍտեփանոս, նաեւ զփոքրն իմ զՅոհաննէս՝ մահաբասիք՝ զնկարող եւ զկազմող յիշեսջիք»⁵⁰: Այստեղից երևում է, որ գրիչն ու որդին մահտեսի են, այսինքն Երուսաղեմ ուխտի են մեկնած ե-

⁴⁸ Ժե դարի ..., մասն Բ, էջ 214:

⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 315:

⁵⁰ Ժե դարի ..., մասն Բ, էջ 315: Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, կազմեցին՝ Օ. Եգանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթաբյան, հ. Ա, Եր., 1984, էջ 971-973:

ղել: Ձեռագիրն ունի չորս ավետարանիչների մանրանկարները, համապատասխան անվանաթերթերով:

Նույն՝ 1471 թ. Ստեփանոսը Հավուց թառում ընդօրինակել է մեկ այլ Ավետարան (Մատենադարան, ձեռ. թիվ 10154), որի վնասված հիշատակարանում թեև նրա անունը չի պահպանվել, բայց մոր՝ էմինի (էմին խաթուն), որը մատյանի ստացողն է, և որդու՝ Հովհաննեսի անունները թույլ են տալիս պարզելու գրչի ինքնությունը: Ձեռագրի հիշատակարանում նշվում են նաև գրչի հայրը՝ «Յովանէս», քույրը՝ Սուլթան Մելիք, ազգականները՝ «Սանվէլ և Յովսէփ», իսկ մատյանը տոհմական է («կատարեցաք զսա յիշատակ մեզ եւ մեր ծնաւդացն») և նվիրվել է այս ընտանիքի՝ Հավուց թառում գտնվող գերեզմանատանը՝ «(ի) սուրբ ուխտս և մեր հայրենի գերեզմանատանս»:

Հիշատակարանում Հավուց թառի սրբությունների թվարկումը կատարված է հայտնի բանաձևով, բայց բավականին ընդարձակ է. «Ի գերահոշակ սուրբ ուխտս Հայոց թառս, ընդ հովանեաւ սուրբ Ամենափրկչիս, որ է պատկեր Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, եւ մաւրս մերոյ՝ սրբոյ Սիովնի, եւ սուրբ Աստուածածնի, եւ աստուածընկալ սուրբ նշանացս՝ Կենսատու սուրբ Աստուածածնի..., Կենսատու սուրբ Յակոբի...»⁵¹: Ձեռագիրը զարդարված է 10 խորանով և 4 ավետարանիչների պատկերներով:

1482 թ. Վրթանես կրոնավորը Գրիգոր Խուլի օրինակից Շարակնոց է ընդօրինակում (Վենետիկ, ձեռ. թիվ. 884) Արարատյան երկրի Արշառելի անապատում «ի խնդրոյ տէր Սարգիս կրօնաւորի Հայոց թառոյ» (ԺԵԳ 28):

1543 թ. Գրիգոր կրոնավորը Քանաքեռում սկսել և Հավուց թառում ավարտել է մի ժողովածու (Մատենադարան, ձեռ. թիվ 5614), որի ստացողն ինքն է՝ «...կատարումն եղև ի մեծ մենաստանիս Հայու թառա, ընդ հովանեաւ Ամենափրկչիս եւ Սուրբ Աստուածածնիս»⁵²:

1627 թ. Տաթևում գրված և 1628-ին Վարդան քահանայի ձեռք բերած մի ժամագիրք-սաղմոսարանում (Մատենադարան, ձեռ. թիվ 6335) հիշվում է ծաղկող, Հավուց թառի քահանա Խաչատուր Երևանցին⁵³:

Փիլիպոս Աղբակեցի (1622-1655) կաթողիկոսի կարգադրությամբ 1640 թ. Հավուց թառի վանահայր նշանակված Սիմեոն Զուղայեցին ժամանակի նշանավոր վարդապետներից էր, ուսուցիչ, նաև գրչության գործին մոտ կանգնած մարդ, նկարիչ-ծաղկող: Վանահայրության շրջանում նա որպես ծաղկող հիշվում է մի քանի ձեռագրերում, որոնցից մեկը 1642-1648 թթ. ստեղծված, Մատենադարանի թիվ 2503 ժողովածուն է: Մեկ այլ մատյանի (Մատենադարան, ձեռ. թիվ 1549, գրիչ Ստեփանոս Լեհացի, վայր՝ էջմիածին) 1646 թվականի հի-

⁵¹ ԺԵ դարի ..., մասն Բ, էջ 313-315: Ձեռագիրը պահվել է Վրաստանի պետական արխիվում, Լ. Խաչիկյանը հիշատակարանը հրատարակել է այնտեղից ֆաղեղով:

⁵² Հավուց թառի Ամենափրկիչը, էջ 39:

⁵³ Հավուց թառի Ամենափրկիչը, էջ 40:

շատակարարանում նրա մասին ասվում է. «ԳՍիմէօն շնորհագարդ եւ քաջ բարունի, ծաղկօղ եւ կազմօղ սորին»⁵⁴: 1651-ին «միջնորդութեամբ Սիմէօն քաջ բարունապէտին Ջուղացոյ», Հովհաննէս Ջուղայեցի երեցը մի Ավետարան է նվիրել «Ս. Ամենափրկչին, որ ի Հայոց թառ»⁵⁵: Սիմեոն Ջուղայեցին հեղինակել է նաև Հավուց թառին նվիրված մի շափածո ստեղծագործություն:

Յավոք, նախ մեծապես վնասվելով 1679 թ. երկրաշարժից, այնուհետև լեզգիների ավերիչ արշավանքի պատճառով (1755 թ.) վանքը լքվել է: Սիմեոն Երևանցին նշում է, որ «Ջամբուի» գրություն ժամանակ (1765-1767 թթ.) վանքն ամայի էր: Սակայն այն պատմական և մշակութային ժառանգությունը, որը մեզ է հասել Հավուց թառից, անգնահատելի է: Այդ ժառանգության կարևոր մասն են կազմում նաև վանքի գրչատանն ստեղծված ձեռագիր մատյանները:

⁵⁴ Հայերեն ձեռագրերի ժեղարի հիշատակարաններ, կազմեց Վ. Հակոբյան, հ. Գ, եր., 1984, էջ 211:

⁵⁵ Նշվ. աշխ., հ. Գ, էջ 793: